

ΚΕΙΜΕΝΑ & ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

Θ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Τò μυστήριο τοῦ θανάτου στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας

Βόλος, 5-7 Νοεμβρίου 2007

"ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ"

Πρωτοπρεσβύτερος
Βασίλειος Ἰ. Καλλιακμάνης
Καθηγητής Θεολογίας Α.Π.Θ.

1. Ἡ ἔλευση τοῦ θανάτου στόν κόσμο

Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ θάνατος δέν προέρχεται ἀπό τήν ἀγαθή θεία βούληση. «Ὁ Θεός θάνατον οὐκ ἐποίησεν οὐδέ τέρπεται ἐπ' ἀπωλεία ζώντων»^[1] ἀναφέρει τό βιβλικό λόγο.

Ὁ Θεός ἔπλασε τόν ἄνθρωπο δεκτικό τῆς θνητότητας καί τῆς ἀθανασίας γράφει ὁ Καθηγητής Γ. Μαντζαρίδης στηριζόμενος στήν πατερική παράδοση. Τόν τοποθέτησε στό μεθόριο τῆς θνητῆς καί τῆς ἀθάνατης φύσης "δεκτικόν ἀμφοτέρων". Ἀκόμα καί ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου δέν ἔχει φυσική ἀλλά κατά χάριν καί μετοχήν ἀθανασία. Δέν εἶναι δηλαδή ἀφ' ἑαυτῆς ἀθάνατη, ἀλλά κτίσθηκε νά γίνει ἀθάνατη. Μόνο ὁ Θεός εἶναι ἀπό τή φύση του ἀθάνατος, ὡς αὐτοζωή καί πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἡ φυσική ζωή, στήν ὁποία μετέχει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνθεη ὁμως ζωή εἶναι μετοχή στή θεοποιό ἐνέργειά του. Ἡ τελείωση στή ζωὴ αὐτήν, πού θά πραγματοποιοῦνταν μέ τήν τήρηση τῆς θείας ἐντολῆς, δηλαδή μέ τή διατήρηση τῆς μετοχῆς του στή θεία ἐνέργεια, ματαιώθηκε μέ τήν παρακοή^[2].

Ἡ αἰτία τῆς ἔλευσης τοῦ θανάτου στόν κόσμο βρίσκεται στόν ἄνθρωπο καί εἰδικότερα στήν κακή χρήση τοῦ αὐτεξουσίου του. «Δι' ἐνός ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τόν κόσμον εἰσηλθε καί διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, καί οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν»^[3]. Ὁ Θεός δέ δημιούργησε ἐξαρχῆς τό θάνατο, ἐμπόδισε μάλιστα καί τή γένεσή του, χωρίς ὥστόσο νά παραβιάζει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου.

Μέ ποιόν ὁμως τρόπο ὁ Θεός ἐμπόδισε τήν ἔλευση τοῦ θανάτου; Στό ἐρώτημα αὐτό δίνει ἀπάντηση ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς λέγοντας ὅτι, ὁ Θεός φανέρωσε πρὶν τήν πτώση τό θέλημά του, πού ὀδηγοῦσε στήν ἀθανασία. Καί προεἶπε φανερά καί ἀπειλῆσε ὅτι ἡ ἀθέτηση τῆς ζωοποιῦ θείας ἐντολῆς θά ἦταν θάνατος. Τρεῖς δρόμους θά μπορούσαν νά ἀκολουθήσουν οἱ πρωτόπλαστοι γιά νά ἀποφύγουν τό θάνατο. Τόν πόθο κοινωνίας μέ τό Θεό, πού ὀδηγοῦσε στό δεύτερο δρόμο, τήν ἀληθινή θεογνωσία, ἢ ἀκόμη καί τό δρόμο πού ἐμπνέει ὁ θεῖος φόβος,^[4] γιά τήν ἀπώλεια τῶν θείων χαρισμάτων.

Ἡ παράβαση ὁμως τῆς ἐντολῆς καί ἡ ἁμαρτία ἔφεραν τό θάνατο. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς προγονικῆς ἀπόφασης ἦταν καταλυτικές γιά ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα. Ἡ διακοπή τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό νέκρωσε τά πνευματικά αἰσθητήρια καί ὀδήγησε στόν ψυχικό θάνατο. Ἀκολούθησε ὁ σωματικός θάνατος. Ἡ θνητότητα τοῦ σώματος ἀποκαλύπτεται ὡς παρατεταμένος θάνατος, τονίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἢ καλύτερα ὡς μύριοι διαδοχικοί θάνατοι μέχρι νά ἐπέλθει ὁ ὀριστικός θάνατος. Ὁ θάνατος ὁμως τοῦ σώματος δέν ἐπῆλθε ταυτόχρονα μέ τήν παρακοή. Τό βάθος τῆς φιλανθρωπίας καί τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ τόν ἀνέβαλε γιά τό μέλλον. Ἔτσι ὁ ζωοδότης Θεός δέν ὀδήγησε σέ ἀπόγνωση τό πλάσμα του. Παρηγόρησε μέ διαδοχικές γεννήσεις τή λύπη πού προξενεῖ ὁ θάνατος. Αὐξήσε τό ἀνθρώπινο γένος μέ πολλούς ἀπογόνους ἔτσι ὥστε ὁ ἀριθμός τῶν γεννήσεων νά ὑπερβαίνει τόν ἀριθμό τῶν θανάτων. Παράλληλα προετοίμαζε τή θεραπεία τοῦ θανάσιμου τραύματος διὰ μέσου τῶν ἐκλεκτῶν του ἀπό γενεά σέ γενεά, ὥστε νά ἀναδειχθεῖ ἡ πολυύμνητη ράβδος, ἡ Παρθένος Μαρία, ἀπό τήν ὁποία θά ἀνθίζε τό ἄνθος τῆς ἀφθαρσίας, ὁ Ζωοδότης Χριστός^[5].

Ἐπομένως, γιά τήν ἁγιοπνευματική μας παράδοση ὁ βιολογικός θάνατος εἶναι ἀπόροια τῆς πτώσεως καί τῆς ἀποστασίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν πηγὴ τῆς ζωῆς, τόν Θεό. Ὁ ἄνθρωπος κάνοντας κακή χρήση τοῦ

αυτεξουσίου του, εισπράττει ως τίμημα τή φθορά καί τό θάνατο. Ἡ διακοπή τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό εἶχε ως ἀποτέλεσμα τή στερηση τῆς ζωῆς. Καί στερηση τῆς ζωῆς σημαίνει θάνατος. «Ὅσον γάρ ἀφίστατο τῆς ζωῆς, τοσοῦτον προσήγγισε τῷ θανάτῳ. Ζωή γάρ ὁ Θεός, στερησις δέ τῆς ζωῆς θάνατος» διδάσκει ὁ Μ. Βασίλειος[6]. *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός.* Τίς συνέπειες τῆς προγονικῆς ἀμαρτίας κληρονομεῖ ὀλόκληρο τό ἀνθρώπινο γένος. Ἡ φθαρτότητα καί ἡ θνητότητα διακρίνονται εὐκρινέστερα στή γέννηση καί τό θάνατό του. Μέ πόνους καί ὠδίνες ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος στόν κόσμο. Μέ ἀγωνία καί ὀδύνη τόν ἐγκαταλείπει.

Αἴτιος τοῦ θανάτου δέν εἶναι ὁ Θεός τῆς ἀγάπης, ἀλλά ὁ ἄνθρωπος πού ἐχθρεύεται τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ὁ θάνατος ως τίμημα τῆς ἀμαρτίας εἶναι ἐνδειξη θείας φιλανθρωπίας. Ὁ Θεός ἐπέτρεψε τό θάνατο, γιά νά μή γίνει τό κακό ἀθάνατο, σημειώνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καί καταλήγει: «Καί γίνεται φιλανθρωπία ἢ τιμωρία. Οὕτω γάρ πειθομαι κολάζειν Θεόν»[7]. Ἐξάλλου ὁ ἱερός Χρυσόστομος τονίζει ὅτι δέν χρειάζεται νά φοβόμαστε καί νά τρέμουμε τό θάνατο, ἀλλά τήν ἀμαρτία: «Οὐ γάρ θάνατος ἀμαρτίας ἔτεκεν, ἀλλά ἀμαρτία θάνατον ἡμῖν ἐγέννησε· θάνατος δέ ἀμαρτίας γέγονε φάρμακον»[8].

2. Ὁ θάνατος καί τά ἔσχατα

Μελετώντας τήν ἐκκλησιαστική παράδοση διαπιστώνει ὁ μελετητής δύο κυρίως τάσεις ἐρμηνείας τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου, ἀλλά καί τῶν ἐσχάτων. Ὁ θάνατος θεωρεῖται ὡς τιμωρία ἢ καλύτερα αὐτοτιμωρία τοῦ ἀνθρώπου καί τό ἴδιο νόημα προσλαμβάνει καί ἡ αἰώνια κόλαση. Δίδεται δηλ. ἰδιαίτερη βαρύτητα στή δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὀρισμένοι Πατέρες ἢ καί οἱ ἴδιοι μέ τούς προηγούμενους, ἀλλά σέ διαφορετικά σημεία τῶν ἔργων τους, τονίζουν τή φιλανθρωπία, τό ἔλεος καί τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ἡ διπλή-ἀντιθετική σκέψη τους πάνω στό θέμα αὐτό διαχέεται στή ἐκκλησιαστική παράδοση ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ὁριγένη, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ καί τῶν ἄλλων πατέρων.

Σέ κάθε περίπτωση οἱ θεολογικές προϋποθέσεις γιά τά ἔσχατα στήν Ἀνατολή εἶναι διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες τῆς Δύσης. Στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή καταρχήν, ὅπως εὐστοχα ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ σωτηρία εἶναι θεραπεία τραυμάτων τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Ἡ ἀθανασία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μέθεξης στίς θείες ἐνέργειες. Ἡ παραδείσια ζωή εἶναι φιλία καί κοινωνία μέ τόν Θεό, ἐνῶ κόλαση ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, «ἀμεθεξία», «ἀκοινωνισία», ἀφιλία καί ἀνέραστη ζωή. Τέλος βασικό ρόλο ὡς πρός τήν ἀποδοχή τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ διαδραματίζει τό αὐτεξουσίο[9]. Ἀντίθετα στή Δύση ἡ θεώρηση τοῦ παραδείσου καί τῆς κόλασης μέσα ἀπό τό δικαϊκῶδες σχῆμα τῆς ἀμοιβῆς καί τῆς τιμωρίας ὀδήγησε στό καθαρτήριο πῦρ καί τόν ἀπόλυτο προορισμό. Εἶναι σαφές ὅτι μία σωφρονίζουσα ποιμαντική θεολογία τῶν ἀπαγορευῶσεων, τῶν ἀφορισμῶν, τῶν ἀπειλῶν καί τῶν τιμωριῶν ὀδηγεῖ σέ ἀδιέξοδα. Βρίσκεται ὅμως ἔξω ἀπό τήν ἀγιοπνευματική μας παράδοση μιᾶ ποιμαντική θεολογία, ἐνός γλυκεροῦ χριστιανισμοῦ πού μέ τό πρόσχημα τῆς ἀγάπης ἀφήνει τόν ἄνθρωπο ἀθεράπευτο καί δοῦλο τῶν παθῶν, ἔρμαιο τῆς φθορᾶς καί τοῦ θανάτου.

Δέν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ὁ σύγχρονος δυτικός κόσμος ἄρχισε νά ἀποδέχεται μέ σχετική εὐκολία τήν εὐθανασία. Ὅταν ἐγκλωβισθεῖ στόν παρόντα βίο, ἀποθεώσει τό ἄτομο καί τά λεγόμενα ἀτομικά δικαιώματα, δέν ἀπομένει παρά νά δεχθεῖ ὡς ὄριμο καρπό τή σύγχρονη ἐκδοχή τῆς εὐθανασίας. Ἐτσι, ἡ καρτερία στήν ἀσθένεια καί ἡ προσμονή τῆς διαδικασίας τοῦ θανάτου δέν ἔχουν γι' αὐτόν κανένα νόημα.

Γιά τήν στρέβλωση αὐτή φέρει μεγάλη εὐθύνη ἡ δυτική θεολογία, ἡ ὁποία στηριζόμενη σέ ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας δογματίσε τήν περί ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης διδασκαλία[10]. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή ἡ ἀμαρτία τοῦ ἀνθρώπου προσβάλλει τή θεία Δικαιοσύνη καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνοχή εἶναι τόσο μεγάλη, ὅση καί ἡ ἀξία αὐτοῦ πού προσβάλλεται. Ὁ θάνατος, ὡς τιμωρία πού κληρονομεῖται στό ἀνθρώπινο γένος, δέν ἀρκεῖ γιά τήν ἐξίλεωση καί τήν ἀποκατάσταση τῆς τάξης πού διασαλεύθηκε. Χρειάζεται νά τιμωρηθεῖ καί νά χύσει τό αἷμα του ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, γιά νά ἱκανοποιήσει τόν ὀργισμένο οὐράνιο Πατέρα. Γιά τήν δυτική χριστιανοσύνη ὁ σταυρικός θάνατος τοῦ Χριστοῦ, ὡς τιμωρία, πρόσφερε ἄπειρη ἱκανοποίηση, ὥστε νά ἀλλάξει ἡ στάση τοῦ Θεοῦ Πατρός καί νά δοθεῖ νομική συγχώρεση τῶν ἀμαρτιῶν. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο στή Δύση δίδεται ἰδιαίτερη βαρύτητα στόν σταυρικό θάνατο τοῦ Χριστοῦ παρά στήν Ἀνάστασή του. Ἡ Ἀνάσταση εἶναι ἐνδειξη τῆς θεότητάς Του καί ὄχι νίκη πάνω στό θάνατο. Ἄν αὐτό ἰσχύει σέ θεολογικό ἐπίπεδο κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καί σέ ἀνθρωπολογικό ἐπίπεδο. Μέ τίς ἀντιλήψεις αὐτές καί ἄλλες παραπλήσιες ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἄσκησε ποιμαντική φόβου στόν δυτικό μεσαίωνα. Ἀ.χ ὁ διά πυρᾶς θάνατος εἶχε ποινικό καί ἐξιλεωτικό χαρακτήρα. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὅμως ὀδηγήθηκαν οἱ ἄνθρωποι στήν ἀπόγνωση ἢ τήν ἀθεΐα. Ἐτσι φθάσαμε σέ αὐτό πού σήμερα ὀνομάζεται ἐξατομίκευση τοῦ θανάτου[11] καί κατ' ἐπέκταση στό λεγόμενο «ἀτομικό δικαίωμα» σέ ἕναν «ἀξιοπρεπή θάνατο», ἢ ἀπό τό ἄλλο μέρος στήν ἀπόληση καί τήν ἀποσιώπηση τοῦ

θανάτου.

Γιά τήν ὀρθόδοξη παράδοση, ὁ θάνατος δέν εἶναι ἀτομική υπόθεση καί δέν ἀποσιωπείται. Δέν ἀφορᾷ μόνο τό ἄτομο. Ἔχει κοινωνικό, κοινοτικό καί ἐκκλησιολογικό χαρακτήρα μέ διπλή ἔννοια. Πρῶτον: «Θάνατος σημαίνει ἀπώλεια τοῦ προσώπου, διαπροσωπικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων, μιᾶς δημιουργικῆς ζωῆς ὅποιασδήποτε μορφῆς»[12]. Καί δεύτερον: Ὁ ἐτοιμοθάνατος δέν ἐγκαταλείπεται μόνος. Εἰσπράττει τήν ἀγάπη τῶν συγγενῶν, τῶν φίλων καί γνωστῶν καί περνάει στή χώρα τῶν «συγχωρημένων». Ὁ λαός μας λέει πολύ σωστά ὁ τάδε «συγχωρέθηκε». Δέν ἔχουμε κρατούμενα μαζί του.

3. Ὑπέρβαση τοῦ θανάτου

Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀρνεῖται τήν τραγικότητα τοῦ θανάτου, ἀλλά τήν ὑπερβαίνει μέ τήν ἀγάπη καί τήν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως. Ἡ ἀγάπη νικά καί αὐτόν ἀκόμη τό θάνατο διδάσκει ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης: «Ἡμεῖς οἶδαμεν ὅτι μεταβεβήκαμεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν, ὅτι ἀγαπῶμεν τοὺς ἀδελφούς· ὁ μὴ ἀγαπῶν τόν ἀδελφόν αὐτοῦ μένει ἐν τῷ θανάτῳ»[13]. Παράλληλα μέ τά μυστήρια διατηρεῖ ζῶσα τήν κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μέ τή Χάρη τοῦ Θεοῦ.

Μέ τό ἅγιο Βάπτισμα συναποθνήσκει ὁ «παλαιός ἄνθρωπος». Γεννιέται ὁ νέος καί ἀνακαινίζεται «κατ'εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν»[14]. Ὁ βαπτιζόμενος χρίεται μέ λάδι. Προετοιμάζεται γιά τοὺς ἱερούς ἀγῶνες. Ἀκολουθεῖ τόν Χριστό στό μαρτύριο. Συναποθνήσκει μυστικά γιά τή ζωή τῆς ἀμαρτίας. Καλεῖται νά ζήσει τή ζωή τῆς ἀρετῆς. Νά ἀναστηθεῖ ἀπό τήν ἀμαρτία καί νά καταργήσει τήν κυριαρχία τοῦ θανάτου. «Θάνατος αὐτοῦ οὐκέτι κυριεύει».[15] Τό βάπτισμα εἶναι σύμβολο τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ταυτόχρονα πνευματική γέννηση καί χάρισμα, δῶρον Θεοῦ. Ἡ χρίση τοῦ Χριστιανοῦ μέ λάδι κατά τήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καλοῦσε τόν νεοφώτιστο στήν πορεία τῶν ἀγῶνων τῆς τελείωσης. Ἡ ἔκχυση ἐλαίου στους κεκοιμημένους ἐπισφραγίζει τό τέλος τῶν ἀγῶνων αὐτῶν[16].

Μέτρο καί κριτήριό τοῦ κατά πόσο ζεῖ κανεῖς χριστιανικά, εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ φόβου τοῦ θανάτου, ἡ «χριστιανική εὐθανασία». Γράφει ὁ Γέρον Σωφρόνιος τοῦ Ἑσσεξ: «Εἶναι ἀδύνατον νά ζήσει τις χριστιανικῶς. Χριστιανικῶς δύναται τις μόνον νά ἀποθάνῃ, διά θανάτου ὅμως κατά τήν γήϊνην μορφήν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Ἐν τούτοις καί ὁ θάνατος οὗτος δέν εἶναι οὔτε εὐκολος, οὔτε ἀπλοῦς: Εἶναι ἡ “στενή πύλη”, ἡ “τεθλιμμένη ὁδός ἡ ἀπάγουσα εἰς τήν ζωήν”, τήν ὁποίαν ὅμως «ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὕρισκοντες»[17].

Ὅπως ἔγινε ἀντιληπτό στήν σύντομη εἰσήγησή μου μόνο σπαράγματα ἀναφέρθηκαν, γιά τό τεράστιο αὐτό θέμα. Σταχυολόγησα ὀρισμένες μόνον θέσεις τῆς χριστιανικῆς παράδοσης. Αὐτό ὅμως πού μοῦ ἔκανε ἐντύπωση εἶναι ὅτι μελετώντας τή ἐξόδιο ἀκολουθία σέ κληρικούς συνάντησα μιά φράση, πού ἤθελα νά πιστεύω πώς δέν ὑπάρχει, διότι πάντοτε ἔχουμε τήν τάση νά ὠραιοποιῶμε μέ γλυκεροὺς λόγους τήν τραγικότητα τοῦ θανάτου καί νά ἐφησυχάζουμε τή συνείδησή μας καί τίς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν μας. Ἐκεῖ λοιπόν ἀναφέρεται: « Μία ὥρα καί πάντα παρέρχεται· οὐ γάρ ἔστιν εἰς Ἄδην μετάνοια, οὐδέ ἔστιν ἐκεῖ λοιπόν ἄνεσις»[18].

Μήπως ἡ γνώση μᾶς καθιστᾷ καί περισσότερο ὑπεύθυνους; Μήπως ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων μέ τόν Θεό εἶναι τό κύριο ἔργο μας, ἀφοῦ καλοῦμαστε νά ἀκολουθήσουμε τόν Χριστό μέχρι τόν Ἄδη γιά νά ἀνασύρουμε τόν νεκρωθέντα ἀπό τήν ἀμαρτία ἄνθρωπο στή ζωή τῆς ἀναστάσεως; Σέ κάθε περίπτωση τό δικό μας ἔργο εἶναι πιό εὐκολο μετά τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ. Διότι ὁ Χριστός ἀνοῖξε τήν ὁδὸ τῆς νίκης ἐναντίον τοῦ θανάτου μέ τόν Σταυρό, τήν κάθοδό του στόν Ἄδη καί τήν ἐνδοξη Ἀνάστασή του. Ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς Ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως μέ τό εὐαγγελικό πνεῦμα πού διασώζει, τό λειτουργικό χρόνο καί τά μυστήριά της νοσηματοδοτεῖ πνευματικά τή ζωή καί συνδέει τοὺς πιστοὺς μέ τό Ζωοδότῃ Χριστό.

[1] Σοφ. Σολ. 1,13.

[2] Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική II*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2004, σ.637.

[3] Ρωμ. 5,12.

[4] Γρηγορίου Παλαμαῦ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καί πρακτικά* 150, 47, PG 150,1153D.

[5] Γρηγορίου Παλαμαῦ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καί πρακτικά* 150, 52-53, PG150, 1160A

[6] Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, PG 31,345A.

[7] Λόγος 45, Εἰς τό Ἅγιον Πάσχα, PG 36,633A.

[8] Ἐγκώμιον εἰς τήν Μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, καί εἰς τό μεμνηῆσθαι θανάτου, PG 50, 693.

[9] Νίκου Μαρτσούκα, *Δογματική καί συμβολική θεολογία Β΄*, ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ²1988, σ. 549-550.

[10] Βλ. περισσότερα Β. Ἰ. Καλλιακμάνη, «Ἡ διδασκαλία περί ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης στή νεοελληνική θεολογία», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τεύχος 732, τόμ. 71 (1988).

[11] Πρωτ. Ν. Λουδοβίκου, «Ἡ ἐξατομίκευση τοῦ θανάτου καί ἡ εὐθανασία: Ἀναζητώντας τό θεολογικό μῖτο», στόν τόμο, *Τό πρόβλημα τῆς εὐθανασίας*, ἔκδ. Ἁπ. Διακονίας, Ἀθήνα 2003, σ. 197 κ.έ.

[12] Νίκου Μαρτσούκα, *Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ²1986, σ.95.

[13] *Α΄ Ἰωάν.* 3.14.

[14] *Εὐχή Ἀκολουθίας ἁγίου Βαπτίσματος.*

[15] *Ρωμ.* 6,9.

[16] «Μετά δέ τόν ἀσπασμόν ἐπιχέει τῷ κεκοιμημένῳ ἔλαιον ὁ ἱεράρχης. Μέμνησο δέ, ὅτι κατά τήν ἱεράν θεογενεσίαν πρό τοῦ θειοτάτου βαπτίσματος πρώτη μέθεξις ἱεροῦ συμβόλου δωρεῖται τῷ τελουμένῳ, μετά τήν ὀλικήν τῆς προτέρας ἐσθῆτος ἀπαμφίασιν, τό τῆς χρίσεως ἔλαιον· ἐν τέλει δέ νῦν ἀπάντων ἐπί τῷ κεκοιμημένῳ τό ἔλαιον ἐπιχέεται. Καί τότε μέν ἡ τοῦ ἐλαίου χρίσις ἐπί τούς ἱερούς ἀγῶνας ἐκάλει τόν τελούμενον· νῦν δέ τό ἐπιχεόμενον ἔλαιον ἐμφαίνει κατά τούς αὐτούς ἱερούς ἀγῶνας ἀθλήσαντα καί τελειωθέντα τόν κεκοιμημένον». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (;), *Μυστήριον ἐπί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων* PG 3,565A.

[17] *Ματθ.* ζ΄ 13-14.

[18] *Ἀκολουθία Νεκρώσιμος εἰς ἱερεῖς*, Τροπάριον μετά τήν στ΄ ὥδήν.